

AGNIESZKA WITEK

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku
Uniwersytet w Białymstoku

Nagrobki – dziedzictwo niezbędne do zachowania

Słowa kluczowe: nagrobek, dziedzictwo, konserwacja, cmentarz, pomnik
Key words: funerary monument, heritage, conservation, cemetery, monument

Jednym z podstawowych obowiązków społeczeństwa powinna być dbałość o dziedzictwo pozostawione przez poprzednie pokolenia. W ostatnich latach obserwuje się znaczne zwiększenie zainteresowania materialnym dziedzictwem kulturowym. Coraz częściej pojawiają się grupy pasjonatów, którzy zarażając swoim entuzjastycznym podejściem do zabytków, szerzą wiedzę na ich temat wśród lokalnych społeczności. Widoczne jest zaangażowanie społeczne w opiekę nad zabytkami nieruchomymi, takimi jak kamienice, domy czy kaplice. Wśród tych obiektów nie bez znaczenia pozostają cmentarze. Nie można mówić o cmentarzach, pomijając kwestie ich zagospodarowania, układu, sposobu aranżacji. O ile dbałość społeczeństwa i dysponentów zabytkowych nekropolii o zachowanie ładu na terenie cmentarzy jest zauważalna, o tyle konieczność i celowość trwałego zachowania nagrobków o charakterze zabytkowym wciąż jest zbyt mało podkreślana.

Zaczynając rozważania na temat nagrobków, które stanowią nieodłączny, jeśli nie podstawowy element małej architektury cmentarnej, nie sposób nie wskazać miejsca, jakie zajmują w prawodawstwie polskim pomniki nagrobne. Nagrobek, rozumiany jako element dekoracyjny trwale upamiętniający osobę zmarłą lub miejsce jej pochowania, zaliczany jest do zabytków ruchomych i jako taki powinien być ewidencjonowany¹. Zgodnie z treścią obowiązującej ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zabytek ruchomy jest rzeczą ruchomą, jej częścią lub zespołem rzeczy ruchomych, będącą dziełem człowieka lub związana z jego działalnością i stanowiącą świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, którego zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową². Jedną z form ochrony zabytków jest wpis do rejestru zabytków³. Nagrobek, jako zabytek ruchomy, do rejestru zabytków wpi-

suje się na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków (WKZ) na wniosek właściciela. W sytuacji uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę WKZ może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru zabytków (art. 10 ustawy o ochronie zabytków).

Przy rozważaniach problematyki ochrony nagrobków konieczne jest wspomnienie o zapisach obowiązującej ustawy z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych⁴. Ustawa ta, choć wymagająca pilnej aktualizacji, również zakłada ochronę zabytkowych pomników. Zgodnie z jej treścią „jest wzbronione użycie do ponownego pochowania grobów mających wartość pamiątek historycznych (ze względu na swą dawność lub osoby, które są w nich pochowane, lub zdarzenia, z którymi mają związek) albo wartość artystyczną”⁵. Mimo że zapis ten nie dotyczy bezpośrednio pomników nagrobnych, oczywiste wydaje się, że skoro wzbronione jest likwidowanie grobów o cechach artystycznych, ustawodawca wskazywał na stojący na grobie nagrobek, nie zaś grób rozumiany zgodnie z encyklopedyczną definicją jako miejsce pochowania zmarłego⁶.

Temat konieczności zachowania zabytkowych nagrobków, również tych nieobjętych do tej pory jedną z ustawowych form ochrony zabytków, powinien zostać szerzej omówiony. Zachowanie historycznych pomników jest istotne nie tylko ze względu na konieczność zachowania ducha zabytkowych nekropolii, ale również w celach naukowych i badawczych. Mając na uwadze przejawy niedostatecznej opieki ze strony zarządów nekropolii, takie jak np. przenoszenie pomników o cechach zabytkowych z ich pierwotnych lokalizacji, tym bardziej istotne wydaje się przedstawienie szerszemu gronu dobrych praktyk realizowanych na terenie województwa podlaskiego.

W ostatnim czasie zorganizowano i przeprowadzono szereg działań o charakterze konserwatorsko-restauratorskim przy pomnikach nagrobnych zlokalizowanych na terenie nekropolii województwa podlaskiego.

Jednym z takich działań były prace przy nagrobku Józefa Bieżańskiego z cmentarza parafialnego w Ostrożanach gm. Drohiczyn, pow. siemiatycki. Pomnik jest zabytkiem wpisanym do rejestru zabytków⁷ (il. 1). Przedmiotowy nagrobek, wyraźnie odznaczający się w krajobrazie cmentarza, jest dziełem znanego warszawskiego rzeźbiarza Jakuba Tatarkiewicza. Tatarkiewicz, jako uczeń Pawła Malińskiego, był autorem m.in. pomnika nagrobnego Stanisława Kostki i Aleksandry Potockich w Wilanowie, nagrobka Julii Piotrowskiej na warszawskich Powązkach czy portretowych popiersi Stanisława Węgrzeckiego (prezydenta Warszawy) oraz Pauliny z Grabowskich Brzezińskiej, również zdobiących powązkowskie nagrobki⁸. Na potrzeby realizacji pomnika w Ostrożanach Tatarkiewicz dnia 1 (13) marca 1848 r. zawarł umowę ze Stefanem Ciecierskim i Janem Nepomucenem Bizańskim *vel* Biezańskim, w której opisano szczegółowo przedmiot zamierzenia⁹. Zgodnie z umową rzeźbiarz miał wykonać pomnik o ściśle określonych parametrach:

1. Nagrobek Józefa Bieżańskiego z cmentarza parafialnego w Ostrożanach, gm. Drohiczyn, pow. siemiatycki, stan przed konserwacją, sierpień 2016 r. Fot. A. Witek
Józef Bieżański's tombstone at the cemetery in Ostrożany, before conservation, August 2016.
Photo by A. Witek

2. Nagrobek Józefa Bieżańskiego, inskrypcja na awersie, stan przed konserwacją, sierpień 2016 r. Fot. A. Witek
Józef Bieżański's tombstone, inscription on the front, before conservation, August 2016. Photo by A. Witek

3. Nagrobek Józefa Bieżańskiego, inskrypcja na rewersie, stan przed konserwacją, sierpień 2016 r. Fot. A. Witek.
Józef Bieżański's tombstone, inscription on the reverse, before conservation, August 2016. Photo by A. Witek

Nagrobek ten trzymać ma wysokości w ogóle licząc od podmurowania, aż do wierzchołka, łącznie z wazą, łokci pięć na miarę polską, co do reszty zaś rozmiarów, równie iak co do kształtu zgadzać się ma z przyłączonym tu a przez Strony zacyfrowanym rysunkiem. Nagrobek ten czyli pomnik wyrobiony bydzma staraniem i kosztem Tatarkiewicza, masziw z kamienia Ciosowego Kunowskiego, w naylepszym gatunku, iak naydokładniey, wszelkiemi szczegółami na rysunku wskazanemi, przyozdobiony, z sześciu naywięcey części złożony, i napisem w kamieniu głęboko rytym¹⁰.

Efektom zawartej umowy jest pomnik nagrobny o prostopadłościennym podstawie, jednostopniowym cokole zakończonym profilowaniem oraz ornamentem roślinnym, na którym umieszczona jest stela flankowana pilastrami, z kapitelami, ponad którymi w narożach umieszczono uskrzydłone główki anielskie. Na awersie i rewersie steli, w polach wyznaczonych ornamentalnie zdobionym łukiem, umieszczono inskrypcje. Na awersie znajduje się inskrypcja: „D. O. M. / S.

4. Nagrobek Józefa Bieżańskiego, stan przed konserwacją, sierpień 2016 r. Fot. A. Witek
Józef Bieżański's tombstone, before conservation, August 2016. Photo by A. Witek

P. JÓZEFOWI / BIEŻAŃSKIEMU / UR: D. 3 MAR; 1796. ZM: D. 17. WRZ: 1846. / PRZYWIĄZAN [...] JAN NEP: / BIZAŃSKI I Wdzięczny ZA / PIELĘGNOWANIE PIERWSZEGO / JEGO DZIECINSTWA I PÓŹNIEJ / SZĄ STAŁĄ PRZYJAŹŃ / STEFAN CIECIERSKI / TEN POMNIK WYSTAWILI / W RO: 1848" (il. 2-3). Revers zdobi inskrypcja następującej treści: „TU TAKŻE / SĄ TYMCZASOWIE ZŁOŻONE / ZWŁOKI Ś. P: / ANIELI Z WODZIŃSKICH / GRZYBOWSKIEJ / URO. D. 2. SIER. 1763. / ZMA. D: 17 LUTE. 1828". Stelę nagrobka wieńczy płyta będąca jednocześnie gzymsem steli, na której, na dwustopniowej podstawie, umieszczona została urna. Przed przystąpieniem do prac nagrobek posadowiony był na ceglanej podbudowie, pod którą zlokalizowana jest komora grobowa.

5. Nagrobek Józefa Bieżańskiego, stan po konserwacji, maj 2024 r. Fot. A. Witek
Józef Bieżański's tombstone, after conservation, May 2024. Photo by A. Witek

W 2020 r. Parafia Rzymskokatolicka pw. Narodzenia NMP w Ostrożanach zleciła przeprowadzenie prac konserwatorskich. Działania te prowadzone były pod kierownictwem konserwator dzieł sztuki – Małgorzaty Andron. Stan zachowania obiektu przed przystąpieniem do prac nie był zadowalający. Nagrobek wyraźnie odchyłał się od pionu, co było spowodowane destrukcją ceglanej podbudowy¹¹. Ponadto, na przestrzeni lat, na jego powierzchni powstały ciemne nawarstwienia i nacieki oraz pojawiły się mchy i porosty. Osłabienie kamienia spowodowało, że jedna z inskrypcji stała się częściowo nieczytelna (il. 4).

Na potrzeby przeprowadzenia prac konserwatorskich nagrobek został zdemontowany i przewieziony do pracowni. Działania konserwatorskie w obrębie samego pomnika skoncentrowano na oczyszczeniu jego powierzchni z zalegających nawarstwień, mchów i porostów, dezynfekcji, odsoleniu, wykonaniu impregnacji wzmacniającej przy użyciu preparatów krzemooorganicznych oraz usunięciu wtórnych spoin. W trakcie prac usunięto żelazny trzpień, znajdujący się w obrębie płyty górnej stanowiącej gzyms steli, który powodował pęknięcia elementów nagrobka. Pęknięte elementy sklejo no klejem epoksydowym, jednocześnie wzmacniając je trzpieniami z włókna szklanego. W ramach prac uzupełniono również ubytki: w przypadku mniejszych – za pomocą zaprawy mineralnej, w większych partiach – metodą flekowania drobnopziarnistym piaskowcem¹².

Niezbędny okazał się demontaż uszkodzonej ceglanej podbudowy, która nie zapewniała wystarczająco stabilnej podstawy pod przedmiotowy nagrobek. Mając na względzie silną destrukcję cegły, uszkodzenia w obrębie podbudowy, w tym fakt, że ta część poddawana była wielokrotnym naprawom, konieczne było wykonania nowej, stabilnej podstawy. Nową podbudowę wykonano ze zbrojonego betonu, zachowując lekki spadek od cokołu nagrobka¹³ (il. 5).

Podczas ponownego montażu pomnika na terenie cmentarza jego dwustopniową podstawę osadzono na oryginalne kotwy, poddane wcześniejszemu oczyszczeniu. Urnę wieńczącą pomnik oraz górną płytę stanowiącą pokrywę steli osadzono na pręt z włókna szklanego. Ponadto wykonano spoinowanie, scalenie kolorystyczne oraz ucztylniono inskrypcję za pomocą delikatnego laserunkowego podmalowania. Pomnik poddano hydrofobizacji, zaś wylewkę stanowiącą obecnie podbudowę nagrobka pomalowano na jasnoszary kolor¹⁴ (il. 6–7). Zainteresowanym szczegółowym przebiegiem prac przy nagrobku warto polecić artykuł Małgorzaty Andron, opublikowany w „Biuletynie Konserwatorskim Województwa Podlaskiego”¹⁵, dotyczący działań podejmowanych przy przedmiotowym zabytku.

Kolejną realizacją, którą warto przybliżyć, są prace konserwatorskie przeprowadzone w 2021 r. przy nagrobku Eustachego Klimaszewskiego z cmentarza przykościelnego w Miłkowicach-Mańkach, gm. Drohiczyn, pow. siemiatycki. Nagrobek ten został objęty ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków w 2021 r.¹⁶ Jest to nagrobek w formie steli posadowionej na co-

6. Nagrobek Józefa Bieżańskiego, stan po konserwacji, maj 2024 r. Fot. A. Witek

Józef Bieżański's tombstone, after conservation, May 2024. Photo by A. Witek

7. Nagrobek Józefa Bieżańskiego, stan po konserwacji, maj 2024 r. Fot. A. Witek

Józef Bieżański's tombstone, after conservation, May 2024. Photo by A. Witek

8. Nagrobek Eustachego Klimaszewskiego z cmentarza przykościelnego w Miłkowicach-Mańkach, gm. Drohiczyn, pow. siemiatycki, stan przed konserwacją, listopad 2020 r. Fot. A. Witek
Eustachy Klimaszewski's tombstone from church cemetery in Miłkowice-Mańki, before conservation, November 2020. Photo by A. Witek

kole i prostopadłościenną podstawie (il. 8). Stela, cokół oraz prostopadłościenna podstawa wykonane zostały z drobnopiękarnego piaskowca, natomiast zwieńczenie – z beżowego wapienia¹⁷. Pomnik ustawiono na współczesnej płycie, wykonanej z czerwonego granitu. Prostopadłościenną stelę flankowaną zwielokrotnionymi pilastrami od frontu zdobi płaskorzeźbiona scena figuralna, przedstawiająca najpewniej Eustachego Klimaszewskiego na łożu śmierci, żegnającego się z rodziną. Powyżej przedstawienia znajduje się inskrypcja: „POKÓJ CI DROGI MĘŻU POD / NIEMYM GLAZEM / TY MIŁOŚCI PRZYIAŹNI BYŁ / TKLIWYM OBRAZEM / ZA TYLE Z TOBĄ SZCZĘŚCIA CI / SKŁADAM PAMIĄTKĘ / KTOKOLWIEK IESTEŚ WSTRZYMAJ / KROK SPIESZNY NA CHWILĘ / CHOĆ IEDNĄ LŻĘ BŁAGALNĄ UROŃ / PRZY MOGILE / KLIMASZEWSKI / EUSTACHY / W 26 WIOŚNIE ŻYCIA PRZENIÓSŁ SIĘ / DO WIECZNOŚCI 15 MARCA 1845 R.” (il. 9–10). Rewers steli zdobi inskrypcja: „WIECZNY POKÓJ / ANNIE KLIMASZEWSKIEY / TERESIE KOSINSKIEY / KOSINSKIEMU / FRANCISZKOWI / I ICH WNUCZCE / STEFANII / KLIMASZEWSKIEY”. Nagrobek zamyka neogotyckie zwieńczenie, które zarówno stylistycznie, materiałowo, jak i wymiarowo odbiega od steli. Zwieńczenie wykonane z wapienia posiada szereg elementów dekoracyjnych, takich jak trójliście, czołganki, kwiatony, sterczyny. Od frontu dekorowane jest herbem Prus na tle panopliów. Nie jest wiadome, czy zwieńczenie jest elementem wtórnym, a jeśli tak, to kiedy zostało wykorzystane jako zwieńczenie nagrobka Klimaszewskiego. Niemniej zestawienie steli oraz zwieńczenia tworzy interesującą i udaną całość.

9. Nagrobek Eustachego Klimaszewskiego, inskrypcja na awersie, stan przed konserwacją, listopad 2020 r. Fot. A. Witek
Eustachy Klimaszewski's tombstone, inscription on the front, before conservation, November 2020. Photo by A. Witek

10. Nagrobek Eustachego Klimaszewskiego, inskrypcja na rewersie, stan przed konserwacją, listopad 2020 r. Fot. A. Witek
Eustachy Klimaszewski's tombstone, inscription on the reverse, before conservation, November 2020. Photo by A. Witek

Prace przy nagrobku z cmentarza przykościelnego w Miłkowicach-Maćkach zainicjował czynnik społeczny¹⁸. Konserwację przeprowadzono w porozumieniu z Parafią Rzymskokatolicką pw. Św. Rocha w Miłkowicach-Maćkach. Wykonawstwa podjęła się firma Antoni Buchholtz Konserwacja Zabytków.

Przed przystąpieniem do prac konserwatorsko-restauratorskich stan nagrobka był zadowalający (il. 11). Wskutek ciągłego wystawienia na niekorzystne działanie warunków atmosferycznych nagrobek pokryty był licznymi nawarstwieniami biologicznymi, takimi jak mchy i porosty. Ponadto na jego powierzchni zauważalne były nawarstwienia chemiczne. W zagłębieniach pomnika odnaleziono pozostałości farb, co może sugerować, że wcześniej podejmowano próby „odświeżania” pomnika¹⁹. Warunki atmosferyczne przyczyniły się również do degra-

11. Nagrobek Eustachego Klimaszewskiego, stan przed konserwacją, listopad 2020 r. Fot. A. Witek
Eustachy Klimaszewski's tombstone, before conservation, November 2020. Photo by A. Witek

12. Nagrobek Eustachego Klimaszewskiego, stan przed konserwacją, listopad 2020 r. Fot. A. Witek
Eustachy Klimaszewski's tombstone, before conservation, November 2020. Photo by A. Witek

13. Nagrobek Eustachego Klimaszewskiego, stan po konserwacji, maj 2024 r. Fot. A. Witek
Eustachy Klimaszewski's tombstone, after conservation, May 2024. Photo by A. Witek

14. Nagrobek Eustachego Klimaszewskiego, stan po konserwacji, maj 2024 r. Fot. A. Witek
Eustachy Klimaszewski's tombstone, after conservation, May 2024. Photo by A. Witek

15. Nagrobek Eustachego Klimaszewskiego, stan po konserwacji, maj 2024 r. Fot. A. Witek
Tombstone of Eustachy Klimaszewski, after conservation, May 2024. Photo by A. Witek

dacji powierzchni płaskorzeźbionych elementów nagrobka, w tym do częściowego zatarcia inskrypcji i płaskorzeźbionej grupy postaci. Pomnik posiadał wiele ubytków, takich jak utracone elementy zwieńczenia, tj. czołganki czy pinakle (jeden we fragmentach ułożony był na podstawie nagrobka; il. 12).

Prace przy nagrobku Klimaszewskiego, poprzedzone demontażem, prowadzono w pracowni konserwatorskiej. Podczas demontażu na powierzchni piaskowcowej płyty stanowiącej podstawę cokołu uwidoczniona została sygnatura autora o treści: „A.”²⁰. W trakcie prac zdezynfekowano i oczyszczono powierzchnię nagrobka, usunięto pozostałości farb znajdujących się w załamaniach formy. Ze względu na silne osłabienie struktury wzmocniono całą nastawę preparatami krzemooorganicznymi. Na podstawie archiwalnej dokumentacji fotograficznej wykonano rekonstrukcję brakujących elementów dekoracyjnych pomnika (il. 13). Odtworzono elementy zwieńczenia, takie jak pinakle i kwiaton, oraz wykonano w skale piaskowej nowe detale neogotyckie (il. 14). W trakcie prac uzupełniono ubytki, stosując zaprawy mineralne oraz wykonując jeden flek z piaskowca (w obszarze prawego kapitelu flankującego tablicę inskrypcyjną – na awersie nagrobka). Ponadto uczytelniono inskrypcję poprzez pogłębienie rysunku liter. Obiekt przesączono środkami mającymi na celu zahamowanie rozwoju zanieczyszczeń biolo-

gicznych oraz zabezpieczono hydrofobowo. Z racji tego, że pomnik przed pracami posadowiony był na obcej, zarówno materiałowo, jak i stylistycznie, podstawie z czerwonego granitu, wykonano nową piaskowcową płytę²¹ (il. 15).

Wyżej przedstawione realizacje mające na celu poprawę stanu zachowania nagrobków należy zaliczyć do udanych. Dzięki zaangażowaniu zarządcy, Fundacji oraz profesjonalizmowi osób prowadzących prace nagrobki te zostaną przekazane kolejnym pokoleniom w stanie niepogorszonym. W tym miejscu warto podkreślić, że nie tylko nagrobki o tak bogatych formach jak opisane powyżej zasługują na zachowanie i opiekę. Cmentarze województwa podlaskiego charakteryzują się skromnymi, ale nader cennymi przykładami sztuki sepulkralnej w formie krzyża na kamieniu, stylizowanych skałek czy odlewów pochodzących z Huty Sztabińskiej²². Dbałość o ich pozostawienie, mimo ciągłego rozwoju nekropolii, jest zadaniem bardzo trudnym, ale nie niemożliwym. Obserwowana coraz większa świadomość społeczeństwa dotycząca dziedzictwa, jak również aktywna działalność lokalnych pasjonatów historii, daje nadzieję na bardziej świadome gospodarowanie oraz na zachowanie wciąż obecnych w terenie historycznych przykładów sztuki sepulkralnej. Zaangażowanie społeczne połączone z uwrażliwieniem zarządców nekropolii może stanowić doskonałe wsparcie służb konserwatorskich w działaniach mających na celu zachowanie lokalnego dziedzictwa przyszłym pokoleniom. Podkreślenia wymaga, że konieczne jest przemyślane planowanie działań na terenie cmentarzy województwa podlaskiego. Niezbędna jest duża roztępa zarządców cmentarzy podczas podejmowania decyzji zezwalających na nowe realizacje na terenie nekropolii pozostających pod ich opieką. Podmioty podejmujące się realizacji nowych inwestycji powinny z szacunkiem dla historii miejsca dążyć do zachowania nawet najprostszego, lecz namacalnie zachowanego dziedzictwa. Każdy z nich powinien pamiętać o jednej z głównych zasad konserwatorskich: *primum non nocere*, i działać tak, aby nie przyczynić się swoimi działaniami do zatarcia ducha miejsca.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Wyciąg główny umowy między Stefanem Ciecierskim i Janem Nepomucenem, a Jakubem Tatarkiewiczem, Archiwum Augustynowiczów-Ciecierskich z Bacik, nr inw. III/542.

Opracowania

Andron M., *Dokumentacja konserwatorska nagrobka Józefa Bieżańskiego z cmentarza parafialnego w Ostrożanach gm. Drohiczyn, pow. Siemiatycki*, mpis w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku.

Andron M., *Konserwacja nagrobka Józefa Bieżańskiego z cmentarza parafialnego w Ostrożanach*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2021, t. 27.

Buchholtz A., Tałuc K., *Dokumentacja prac konserwatorskich nagrobka Eustachego Klimaszewskiego z cmentarza przykościelnego w Miłkowicach-Mańkach*, Krajewo Borowe 2021, mpis w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku.

- Faszczka Ł., *Krzyże z huty sztabińskiej Karola hr. Brzostowskiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2014, nr 20.
- Grób, Słownik języka polskiego PWN, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/grób.html> [dostęp: 12 VIII 2024].
- Kwiatkowska M.I., *Rzeźbiarze warszawscy XIX wieku*, Warszawa 1995.
- Łopatecki K., „Obiekty o cechach zabytku” a „zabytek” – problemy terminologiczne w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, „Zeszyty Dziedzictwa Kulturowego” 2007, t. 1.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa, *Cel i zakres ewidencji zabytków ruchomych*, Warszawa 2011, <https://nid.pl/wp-content/uploads/2021/12/Cel-i-zakres-ewidencji-zabytkow-RUCHOMYCH.pdf> [dostęp: 12 VIII 2024].
- Wasilewski Z., *Pomniki i krzyże nagrobne z Huty Sztabińskiej*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7.
- https://imie-wlasne.pl/projekty/milkowice_klimaszewski/.
- Akty prawne
- Ustawa z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz. U. z 2024 r. poz. 576.
- Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. z 2024 r. poz. 1292.
- Decyzja Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z 28 października 2016 r., l.dz. R.5140.47.2016.AW.
- Decyzja Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z 18 lutego 2021 r., l.dz. R.5140.49.2020.AW.

PRZYPISY

- ¹ Narodowy Instytut Dziedzictwa, *Cel i zakres ewidencji zabytków ruchomych*, Warszawa 2011, <https://nid.pl/wp-content/uploads/2021/12/Cel-i-zakres-ewidencji-zabytkow-RUCHOMYCH.pdf> [dostęp: 12 VIII 2024].
- ² Art. 3 pkt. 3 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. z 2024 r. poz. 1292.
- ³ K. Łopatecki, „Obiekty o cechach zabytku” a „zabytek” – problemy terminologiczne w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, „Zeszyty Dziedzictwa Kulturowego” 2007, t. 1, s. 193–202.
- ⁴ Ustawa z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz. U. z 2024 r. poz. 576.
- ⁵ Tamże, art. 7 pkt 5.
- ⁶ *Grób*, Słownik języka polskiego PWN, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/grób.html> [dostęp: 12 VIII 2024].
- ⁷ Decyzja Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z 28 października 2016 r., l.dz. R.5140.47.2016.AW.
- ⁸ M.I. Kwiatkowska, *Rzeźbiarze warszawscy XIX wieku*, Warszawa 1995, s. 33.
- ⁹ Wyciąg główny umowy między Stefanem Ciecierskim i Janem Nepomucenem a Jakubem Tatar-kiewiczem, Archiwum Augustynowiczów-Ciecierskich z Bacik, nr inw. III/542.
- ¹⁰ Tamże, s. 2–3.
- ¹¹ M. Andron, *Dokumentacja konserwatorska nagrobka Józefa Bieżańskiego z cmentarza parafialnego w Ostrożanach gm. Drohiczyń, pow. siemiatycki*, maszynopis w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, s. 6.
- ¹² Tamże, s. 9.
- ¹³ Tamże, s. 6–9.
- ¹⁴ Tamże, s. 9.
- ¹⁵ M. Andron, *Konserwacja nagrobka Józefa Bieżańskiego z cmentarza parafialnego w Ostrożanach*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2021, t. 27, s. 265–271.

- ¹⁶ Decyzja Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z 18 lutego 2021 r., l.dz. R.5140.49.2020.AW.
- ¹⁷ A. Buchholtz, K. Tałuć, *Dokumentacja prac konserwatorskich nagrobka Eustachego Klimaszewskiego z cmentarza przykościelnego w Miłkowicach Maćkach*, Krajewo Borowe, 2021, mpis w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, s. 7.
- ¹⁸ Zob. https://imie-wlasne.pl/projekty/milkowice_klimaszewski/ [dostęp: 14 X 2024].
- ¹⁹ A. Buchholtz, K. Tałuć, *Dokumentacja prac konserwatorskich...*, s. 9.
- ²⁰ Tamże, s. 24.
- ²¹ Tamże, s. 13–15.
- ²² Zob. Ł. Faszczka, *Krzyże z huty sztabińskiej Karola hr. Brzostowskiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2014, nr 20, s. 165–202, oraz Z. Wasilewski *Pomniki i krzyże nagrobne z Huty Sztabińskiej*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7, s. 219–226.

GRAVESTONES – A HERITAGE THAT MUST BE PRESERVED

The article discusses examples of two 19th-century funerary monuments on which comprehensive conservation and restoration works were carried out. Work on the funerary monument of Józef Bieżański from the cemetery in Ostroża-ny was carried out in 2020, led by Małgorzata Andron - art conservator. Work on the funerary monument of Eustachy Klimaszewski from the church cemetery in Miłkowice-Maćki was carried out in 2021 by Antoni Buchholtz Monument Conser-vation. Both funerary monuments are examples of good implementations, the aim of which was to improve the state of preservation of the funerary monuments and emphasize their artistic value.